

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Félagsvísindadeild

Geðveikur eða fábjáni?

Aðstæður andlega fatlaðra á Vesturlandi árið 1880
Tilraunavinna á gagnagrunni manntala Íslendinga

Júlia Sigurðardóttir

BA.- ritgerð í mannfræði nr. 2394

Leiðbeinendur: Dr. Gísli Pálsson og Dr. Ólöf Garðarsdóttir.
Október 2004

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Félagsvísindadeild

Geðveikur eða fábjáni?

Aðstæður andlega fatlaðra á Vesturlandi árið 1880
Tilraunavinna á gagnagrunni manntala Íslendinga

Júlia Sigurðardóttir

Umönnun geðfatlaðra er hluti af menningarsögu allra samfélaga og er umönnun geðfatlaðra á Íslandi þar engin undantekning. Eru þeir umfjöllunarefnir þessarar ritgerðar. Er hún í formi frumgagnarannsóknar, sem unnin er upp úr hluta af gagnagrunni manntala, sem gerður er á vegum Þjóðskjalasafns Íslands og Ólafar Garðarsdóttur, sagnfræðings, fyrir verkefni sem kallast *North Atlantic Population Project*. Er sagt frá þeim einstaklingum sem skráðir voru með einhvers konar geðfötlun í manntali teknu árið 1880 á Vesturlandi. Voru athugasemdir á borð við *geðveikur* eða *fábjáni* það sem greindi þessa einstaklinga frá öðrum.

Á Vesturlandi árið 1880 voru skráðir í manntal sautján einstaklingar með andlega fötlun – ellefur konur og sex karlar. Er talsverður kynjamunur á heimilisaðstæðum geðrænt fatlaða. Karlar bjuggu frekar á heimilum ættingja sinna en konum var frekar komið fyrir á heimilum annarra. Bjuggu geðfatlaðar konur til dæmis sem niðursetningar, tökukonur eða sem vinnukonur.

Aldur geðfatlaðra er ákveðin breyta sem hefur áhrif á þann mun sem er á heimilisaðstæðum þeirra, þar sem konur á þessum tíma urðu eldri en karlar. Einnig er sú hugmyndafræði sem ríkti um kynhlutverk á 19. öld áhrifavaldur á þessar niðurstöður.

Efnisyfirlit

1. Inngangur.....	bls. 1-5
2. Vesturland árið 1880.....	bls. 6
2.1. Fátækralöggjöf á Íslandi.....	bls. 6-7
2.2. Vesturland í heild árið 1880.....	bls. 8-12
3. Aðstæður geðrænt fatlaðra á Vesturlandi 1880 með tilliti til fjölskyldna og búsetu.....	bls. 13
3.1. Hvað er fjölskylda?.....	bls. 13-15
3.2. Fjölskyldan á Íslandi á 19. öld.....	bls. 15-16
3.3. Heimilisaðstæður geðrænt fatlaðra á Vesturlandi.....	bls. 17-18
4. Kynja- og aldursmunur geðrænt fatlaðra einstaklinga á Vesturlandi 1880.....	bls. 19
4.1. Söguritun um kynhlutverk á Íslandi á 19. öld.....	bls. 19-22
4.2. Kynjamunur geðrænt fatlaðra á Vesturlandi árið 1880.....	bls. 22-26
4.3. Aldur geðrænt fatlaðra á Vesturlandi.....	bls. 27-28
5. Niðurlag.....	bls. 29-32

Skrá yfir súlurit

Mynd 1 – Fjöldi íbúa í hverri sýslu á Vesturlandi 1880.....bls. 9

Mynd 2 – Flokkun fatlaðra á Vesturlandi 1880bls. 10

**Mynd 3 – Fjöldi einstaklinga, skráðir með geðræna fötlun á Vesturlandi 1880, í
hverri sýslu.....bls. 11**

**Mynd 4 – Heimilisaðstæður/búseta einstaklinga skráða með geðræna fötlun á
Vesturlandi 1880.....bls. 17**

Mynd 5 – Einstaklingar skráðir með geðræna fötlun á Vesturlandi 1880..bls. 22

**Mynd 6 – Heimilisaðstæður/búseta eftir kyni þeirra sem skráðir voru með
geðræna fötlun á Vesturlandi 1880.....bls. 23**

**Mynd 7 – Aldur þeirra sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi
1880.....bls. 27**

1. Inngangur

O ekki er hún eithvað glaðleg æskan þín, garmurinn.
Nei, sagði Ólafur Kárason. Ég er einsog hver annar drottins krossberari; oftastnær viðþolslaus.
Það veit ég, sagði gamli maðurinn. Ég var líka heilsulaus þegar ég var únglíngur.
Svo þú skilur þá heilsuleysið, sagði pilturinn.
Venjulega batnar manni solítið um tíma ef maður deyr ekki úngur, sagði gamli maðurinn; best er að deya úngur.
Ég er tilbúinn að deya þegar guð kallar, sagði pilturinn.
Það er ekkert víst hann kalli á þig, sagði Jósep. Ég var líka tilbúinn að fara á þínnum aldri, en það er einsog hann kæri sig ekki um að taka þá sem eru tilbúnir að fara. Það er einsog hinum sé hættara.
Svo þögðu báðir um stund, og gamli maðurinn hallað sér ífram í sætinu og tutlaði sundur mosatæggjur sem hann hafði tínt úr sokkunum sínum (Halldór Laxness, 1997 [1938]: 45-46).

Þessi orð lýsa þeim heimi sem Ólafur Kárason, sjúklingur og niðursetningur, lifði við á ótilgreindum tíma í bók Halldórs Laxness, *Heimsljósi*. Aðstæður Ólafs Kárasonar eru ekki öfundsverðar – maður á unglingsárum, sem segist vera tilbúinn að deyja. Skyldu lýsingar á lífshlaupi Ólafs vera raunsönn mynd af því hvernig veruleiki fólks í hans sporum var? Voru aðstæður sjúkra á Íslandi á 19. öld virkilega það slæmar, að þeir voru tilbúnir að kveðja lífið?

Einn sá þáttur sem hefur áhrif á menningu hvírrar þjóðar eru sjúkdómar. Þeir leika veigamikið hlutverk í daglegu lífi allra einstaklinga í öllum samfélögum heims, bæði í uppbyggingu og formi umönnunar þeirra, sem og áhrif þeirra á stofnanir samfélagsins. Þeir fylgja sögu menninga og segja margt um líf og starf hvírrar menningar.

Sumir sjúkdómar eru hverfulir innan samfélagsins, það er að þeir spretta upp sjálfkrafa eða án nokkurrar sýnilegrar ástæðu og hverfa svo, eða dvína, með viðeigandi lækningu. Smitsjúkdómar af ýmsu tagi eru dæmi um þess háttar sjúkdóma. Enn aðrir eru viðloðandi öll samfélög, á öllum tínum. Þeir eru ýmist arfgengir eða áunnir vegna slæmrar meðhöndlunar á einstaklingum, með illri meðferð annarra eða þeirra sjálfra. Eins og aðrir sjúkdómar tilheyra geðsjúkdómar menningarsögu allra samfélaga og eru geðsjúkdómar á Íslandi þar engin undantekning. Þeir eru umfjöllunarefni þessarar ritgerðar.

Geðrænir sjúkdómar eiga sér mun lengri sögu en fræði þeirra (Gleitman, 1999: 757). Sjúkdómar sem einkennast af einhvers konar andlegri fötlun hafa fylgt

manneskjunni frá örófi alda, þó svo að fræðileg umfjöllun um þá finnist ekki frá fornu. Eitt elsta rit um heilsufar og lífneri sem vitað er um, *Eber Papyrus*, var skrifað 1900 fyrir Krist, og vísar það til geðrænna sjúkdóma, til að mynda þess sjúkdóms sem kallast þunglyndi nú á tímum (Gleitman, 1999: 757), og ber það vitni um langa sögu geðrænna sjúkdóma.

Skilgreiningar á því hverjir eru fatlaðir, og hvers konar fötlun þeir eiga við að glíma, hafa breyst í gegnum tíðina, með breyttum samfélagsháttum, aukinni fræðslu og menntun, samhlíða aukinni fræðilegri ritun í kjölfar ítarlegra rannsókna um þess háttar sjúkdóma. Geðsjúkdómar teljast vera í dag, samkvæmt íslenskri orðabók, „sjúkdómsástand þar sem geðræn einkenni eru ráðandi, geðveiki, sinnisveiki“ (Mörður Árnason, 2002: 436). En hvernig var þetta á öldum áður? Hver var staða fatlaðra þá og hverjar voru aðstæður þeirra?

Ástæður geðrænna vandamála voru oft taldar vera vegna illra anda, sem lögðust á einstaklinginn (Gleitman, 1999: 758). Er þessi kenning ein sú fyrsta sem kom fram um geðræn vandamál (Gleitman, 1999: 758). Til þess að flæma þessa illu anda út var járnröri stungið í gegnum höfuðkúpuna til þess að mynda útgönguleið fyrir sjúkdómsvaldinn (Gleitman, 1999: 758). Er þessi aðferð ein af mörgum afar umdeildum og miður góðum meðferðum sem voru taldar réttar fyrir þessa sjúku einstaklinga og hafa mannfræðirannsóknir sýnt fram á það að þessari aðferð hafi verið beitt hjá nokkrum ættbálkum allt fram á 20. öld. Sums staðar tilkaðist að setja sjúklinga í bún, því *geðveikir* voru taldir þurfa sömu meðhöndlun og villt dýr (Gleitman, 1999: 758). Þeir voru því ekki hafðir á heimilum sínum, né viðunandi stofnunum sem hlúðu að þeim sjúku, heldur nokkurs konar „dýragörðum“ (Gleitman, 1999: 759). Eitt þekktasta sjúkrahúsið, sem fékk þessa „dýragarðsvirkni“, er Bethlehem sjúkrahúsið í London og var það stofnað um miðja 18. öld og var starfrækt allt fram að lokum 19. aldar (Gleitman, 1999: 759-760).

Mannfræðingar hafa á síðustu öld hafið rannsóknir á sjúkdómum í mannfræðilegum tilgangi einum saman. Upphaf þessara rannsókna má rekja til heimstyrjaldarinnar síðari, þar sem tilgangur þeirra var að bæta hag og heilsu hjá því fólk sem bjó í þeim samfélögum sem fóru illa út úr stríðinu (Loustaunau og Sobo, 1997: 2). En þó svo að stutt sé síðan að heilsumannfræði (medical anthropology) sem slik hafi fest rætur sínar innan fræðigreinarinnar, þá á hún sér mun lengri sögu. Rannsóknarefni mannfræðinga hefur ávallt tengst menningu samfélaga, og setja

sjúkdómar hverrar þjóðar visst mark á menningu hennar og eru þar af leiðandi hluti af rannsóknum mannfræðinga (Loustaunau og Sobo, 1997: 2).

Sem dæmi um rannsóknir í heilsumannfræði má nefna rannsóknir á vistmönnum á sjúkrahúsum, heilsuhælum og geðsjúkrahúsum (Kleinman, 1995: 55). Þar hafa verið tekin viðtöl sem og gerðar þátttökuathuganir á meðal sjúklinga þessara stofnanna og veitt innsýn í þeirra líf. Einnig felast í rannsóknum sem þessum ákveðnar upplýsingar um menningu samfélaga þar sem slíkar stofnanir eru við lýði (Kleinman, 1995: 65). Mikilvægi mannfræðilegra rannsókna á borð við þessar liggur í þeim upplýsingum sem þær fela í sér og hvernig þeim upplýsingum er skilað í samfélagið (Baer og Singer, 1995: 30). Þessi samskipti mannfræðinnar við samfélagið sem rannsakað er geta því leitt til umbóta og upplýstra viðhorfa varðandi þær aðstæður sem alls lags sjúklingar lifa við (Baer og Singer, 1995: 30). Sú tenging sem mannfræðin á við sjúkdóma ólíkra menningarhópa er margvísleg og í fjölbreyttum tilgangi. Sjúkdómar og sjúkdómasaga Íslendinga eru þar engin undantekning.

Þessi ritgerð byggir á manntölum á Íslandi á 19. öld, þar sem jafnt var skráð í athugasemd ef einstaklingar áttu við sjúkleika að stríða. Sem dæmi má nefna athugasemdir á borð við *geðveikur* eða *fábjáni*. Það var þeirra opinbera staða, skráð í manntöl fyrr á tímum. Miðað við þessi hugtök sem notuð voru til skilgreiningar á andlega fötluðum, þykir mér áhugavert að skoða hverjar aðstæður þessara *geðveiku einstaklinga* voru. Hvar bjuggu þessir *fábjánar* og með hverjum? Af titlunum að dæma mætti draga þá ályktun að þeir hafi ekki fengið ásættanlega meðhöndlun og er það vegna þess að þessi orð þykja í dag mjög gildishlaðin. Við skráningu í gagnagrunn íslenskra manntala stungu þessi orð mig, ég hnaut um þau vegna þess hve mér þóttu þau óviðeigandi og fékk hugmyndina að þessu verkefni í kjölfar þess. En tillit verður að taka til þess að á þeim tíma sem fjallað er um í þessari ritgerð, þá voru hugtökin ekki endilega eins gildishlaðin og okkur kann að virðast. Þau endurspeglar hugmyndafræði síns tíma.

Þessi ritgerð er í raun tilraunavinna á gagnagrunni sem hefur verið í smíðum í stuttan tíma á vegum Þjóðskjalasafns Íslands og Ólafar Garðarsdóttur, sagnfræðings. Þetta er hluti verkefnis North Atlantic Population Project (NAPP), sem er samstarfsverkefni Kanada, Stóra-Bretlands, Íslands, Noregs og Bandaríkjanna (Roberts o.fl., 2003: 80). Með þessu verkefni er verið að vinna að því að skrá á tilkvutækt form, allar upplýsingar úr manntölum þessara landa, og með því skapa

aðgengilegan gagnagrunn sem veitir upplýsingar um meira en 90 milljón manns (Roberts o.fl., 2003: 80). Stefnt er á að þessu verkefni verði lokið árið 2005.

Í þessari ritgerð hef ég tekið fyrir þá einstaklinga sem skráðir voru með einhvers konar andlega fötlun. Þar vinn ég upp úr manntali frá 1880 og skoða sérstaklega þá einstaklinga sem bjuggu á Vesturlandi. Þetta er þversniðsathugun og lýsir aðstæðum á einum tímapunkti. Forsendur mínar fyrir þessu vali eru þær að ég sjálf vann við gerð gagnagrunnsins og sá ég alfarið um að færa upplýsingar um Vesturland úr manntalinu frá 1880 inn í gagnagrunn. Ég vil geta borið ábyrgð á þessu verkefni að öllu leyti og þess vegna byggi ég val mitt á Vesturlandshlutanum á þessum forsendum.

Megin rannsóknarspurningar mínar eru hvort munur hafi verið á heimilisaðstæðum geðfatlaðra og þá hvers vegna. Felst sá munur, ef einhver er, í kyni þeirra eða aldri? Til þess að geta greint sem skýrast frá, mun ég fyrst sýna hvernig geðfatlaðir dreifast um þetta ákveðna landsvæði og geri grein fyrir fjölda þeirra og tegund fötlunar, það er hvers konar athugasemd þeir fengu við skráningu á manntalinu. Þar einskorða ég mig sérstaklega við þá sem voru skráðir með geðræna fötlun – ýmisst *geðveikir*, *vitstola*, *vitskertir* eða *fábjánar*. Í þessum fyrsta meginkafla er sögð saga Jóns Þorkelssonar sem er einstaklingur skráður með geðræna fötlun í manntalinu gert á Vesturlandi 1880. Einnig er sagt frá fátækralöggjöf á Íslandi á 19. öld og að lokum greint frá Vesturlandi í heild.

Í öðrum meginkafla ritgerðarinnar skoða ég aðstæður allra þessara einstaklinga út frá sifjum. Rannsóknir á sifjum eru mikilvægt framlag í hugmyndafræði mannfræðinnar um ólíka menningu allra samfélaga (Holy, 1996: 6). Stuttlega er gerð grein fyrir þeim hugmyndum sem ríkja innan mannfræðinnar varðandi sifjar. Þar er mest áhersla lögð á þær hugmyndir sem finnast innan mannfræðinnar um merkingu fjölskylduhugtaksins. Þar á eftir er sagt frá einkennum fjölskyldunnar á Íslandi á 19. öld, og því næst vikið að heimilisaðstæðum þeirra geðrænt fötluðu einstaklinga sem voru skráðir í manntalið á Vesturlandi árið 1880.

Í þriðja og síðasta meginkaflanum geri ég grein fyrir lýðfræðilegum sérkennum þessara einstaklinga, það er kyni og aldri. Þar er fyrst sagt frá almennum kynhlutverkum á Íslandi á 19. öld. Svo er greint frá því hvort kynjamunur hafi verið á þeim sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi í heild og þar á eftir hvort kynjamunur sé á heimilisaðstæðum þessara sömu einstaklinga. Því næst er gerð grein fyrir því hvort einhver aldursmunur hafi verið á þessum geðrænt fötluðu

einstaklingum. Að lokum er svo sögð saga Halldóru Jóhannesdóttur, sem er einn af þessum einstaklingum, líkt og Jón Þorkelsson. Að lokum kemur niðurlag ritgerðarinnar sem inniheldur samantekt á niðurstöðum. Þar er ritgerðarefnið jafnframt sett í víðara samhengi og tillögur settar fram um enn frekari rannsóknir á efni tengdu þessu.

Þegar ég velti fyrir mér hvað ég ætti að skrifa um í BA-verkefni mínu, fékk ég fullt af hugmyndum sem enduðu í geymslu til betri tíma. Það sem eftir stóð var efni sem stendur mér nærrí, persónulega, og inniheldur bæði sálfræðilegar og mannfræðilegar áherslur, og var því kjörið, þar sem ég er að útskrifast með mannfræði sem aðalgrein og sálfræði sem aukagrein. Nákominn ættingi minn þjáist af andlegri fötlun, og hef ég því alist upp á heimili þar sem meðhöndlun og umfjöllun geðsjúkdóma eru daglegt brauð. Það var þó ekki fyrr en ég fór að fullorðnast, að aðstæður einstaklinga með geðræna fötlun fóru að skipta mig miklu máli, og ég gat farið að skoða þær með gagnrýnu hugarfari. Ég tel þennan bakgrunn minn hafa nýst mér vel við þá hugmyndavinnu sem liggur að baki „fullorðinslegu“ verkefni sem þessu, og vona ég að niðurstöður þess vekji aðra til umhugsunar um mikilvægt, menningarlegt málefni sem þetta.

2. Vesturland árið 1880

Í þessum fyrsta megin kafla ritgerðarinnar er gerð grein fyrir aðstæðum á Vesturlandi árið 1880. Fyrst er kafli um fátækralöggjöf á Íslandi á 19. öld, sem veitir innsýn í þau viðmið og þær reglur sem giltu fyrir þá Íslendinga sem þurftu á aðstoð vegna fátækrar og takmarkaðra möguleika til þess að sjá fyrir sér. Þar er stutt kynning á sögu Jóns Þorkelssonar, sem var skráður sem *fábjáni* í manntalinu 1880, í þeim tilgangi að sýna dæmi um þær aðstæður sem geðrænt fatlaðir bjuggu við á þessum tíma. Því næst er gerð grein fyrir Vesturlandi í heild, og er þar greint frá ýmsum upplýsingum um veðurfar og önnur tíðindi árið 1880. Tilgangur þess kafla er sá að veita lesenda myndrænan skilning á staðarháttum þessa landsvæðis á þessu tiltekna ári. Þar er einnig gerð grein fyrir íbúafjölda á Vesturlandi það árið, hversu margir af þeim voru skráðir sem fatlaðir og svo fjöldi þeirra einstaklinga sem voru sérstaklega skráðir með einhvers konar geðræna fötlun.

2.1. Fátækralöggjöf á Íslandi

Fram til ársins 1834 var framkvæmd fátækrahjálpar eftir lögum úr Jónsbók frá árinu 1281 (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 89). Náðu þau lög rótfestu í landinu og giltu þau í tæp 600 ár. En árið 1834 og fram til ársins 1907 var farið eftir nýrri fátækralöggjöf. Hún var þó ekki á skjön við Jónsbók, en var mun nákvæmari hvað varðaði hætti fjármögnunar og framkvæmd fátækrahjálpar (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 89-90). Sú fátækralöggjöf átti við á þeim tíma sem ritgerðin gerir grein fyrir, árið 1880.

Samkvæmt fátækralöggjöfinni sem gilti frá 1834 bar hreppnum að sjá fyrir miðursetningum og ómögum ef nánustu ættingjar þeirra voru ófærir um að sjá fyrir þeim. Var þeim annað hvort komið fyrir hjá bændum í hreppnum, þar sem þeir fengu fiedi og húsnaði í ákveðinn tíma, eða þá að fjölskyldur voru styrktar og þeim hjálpað til þess að halda áfram búskap á jörð sinni (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 90). Allt fram á seinni hluta 19. aldar var algengara að fjölskyldur væru leystar upp og fjölskyldumeðlimum dreift á bæi, því ekki var til nóg fjármagn til þess að styrkja allar fjölskyldur til að halda áfram búskap (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 90, Magnús Jónsson, MCMLVII: 174).

Í Snæfellsnessýslu á Vesturlandi bjó bóndinn Guðmundur Magnússon á bæ í Stafastaðasókn sem heitir Slítandastaðir. Hann var giftur Önnu Jónsdóttur og áttu þau fimm bōn – Solveigu, Gísla, Jóhannes, Jóhannes og Þorkelínu Maríu, sem einnig

bjuggu öll á Slítandastöðum. Með þeim á bænum bjó móðir húsbóna, Ingunn, og móðir húsfreyju, Solveig. Einnig var einn vinnumaður, Kristján, og ein systurdóttir bónda, Jófríður Þorkelsdóttir.

Á þessu sama heimili bjó einn *fábjáni*, Jón Þorkelsson að nafni. Árið 1880 var hann 11 ára gamall og var skráð í athugasemd að hann væri systursonur bónda sem og miðursetningur (þjóðskjalasafn Íslands). Samkvæmt skráningu virðist sem Jón og Jófríður Þorkelsbörn séu sammæðra og því bæði jafnskyld húsbóna. Það sem er athugavert við þessa two einstaklinga er að Jófríður, systir Jóns, sem er ekki *fábjáni*, er ekki sögð niðursetningur, heldur einungis Jón. Hvort að það sé vegna þess að hún er ekki skráð með geðræna fötlun er spurning sem velta má fyrir sér. Það má hugsast að Guðmundur bóndi hafa ekki fengið greitt frá hreppnum með Jófríði, þar sem hún var með skyldmenni og vinnufær, og að þess vegna fái hún enga athugasemd sem miðursetningur. Guðmundur hefur trúlega fengið greitt með Jóni, þar sem hann var óvinnufær og andlega fatlaður, þrátt fyrir að Jón hafi verið jafnskyldur Guðmundi og Jófríður. Foreldrar Jóns og Jófríðar bjuggu ekki á Slítandastöðum með börnum sínum – alla vega eru þau ekki skráð í manntalið á þeim bæ. Þó er vert að taka það með fyrirvara, þar sem einfaldlega gæti verið um einhvers konar misskráningu að ræða. En skráð er sem skráð er og er hér stuttri lýsingu á sögu Jóns Þorkelssonar lokið.

Þegar tekið er tillit til þessarrar löggjafar um fátækt, er vert að spryja sig að því hvort Jón Þorkelsson ætti nokkuð að vera skráður sem niðursetningur, þar sem hann var tekinn inn á heimili móðurbróður síns, sem var jú náinn ættingi. Samkvæmt finnkalöggið fínni bar hreppnum einungis að sjá fyrir niðursetningum ef nánustu ættingjar gátu það ekki, en í dæminu um Jón, er einn hans nánasti ættingi að sjá fyrir honum og því athugavert að Jón sé skráður niðursetningur. Að öllu gefnu skyldi ætla að þau systkinin, Jón og Jófríður, ættu að hafa sömu skráningu, annað hvort miðursetningar bæði, eða ekki. Ef til vill er þetta vegna misskráningar í frumhandriti manntalsins 1880, eða, eins og áður kom fram, að Guðmundur bóndi á Slítandastöðum hafi ekki getað séð fyrir systursyni sínum án meðgjafar frá hreppnum, þar sem Jón var ekki öruggt vinnufl fyrir heimilið vegna geðrænnar fötlunar sinnar.

Saga Jóns Þorkelssonar er eitt og einstakt dæmi um einstakling skráðan með geðræna fötlun á Vesturlandi 1880 og verður tekið annað, ítarlegt dæmi um einstakling skráðan með geðræna fötlun, síðar í þessari ritgerð.

2.3. Vesturland í heild árið 1880

Í 4. bindi af *Annál nítjándu aldar* má finna ýmsar upplýsingar um árferði, dánartilkynningar, slysfarir og skaða, útskriftir úr skólum, veitt prestaköll, vígða aðstoðarpesta og ýmis tíðindi á Íslandi frá árunum 1870 – 1883 (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 1-426). Stuttar útlistanir eru á sérhverjum, ofangreindum þætti og sagt frá helstu tíðindum hvert ár fyrir sig. Ættu þessar útlistanir að geta veitt nokkuð ljós á einkenni staðhátta, sem og að veita myndræna innsýn á aðstæður á Vesturlandi árið 1880.

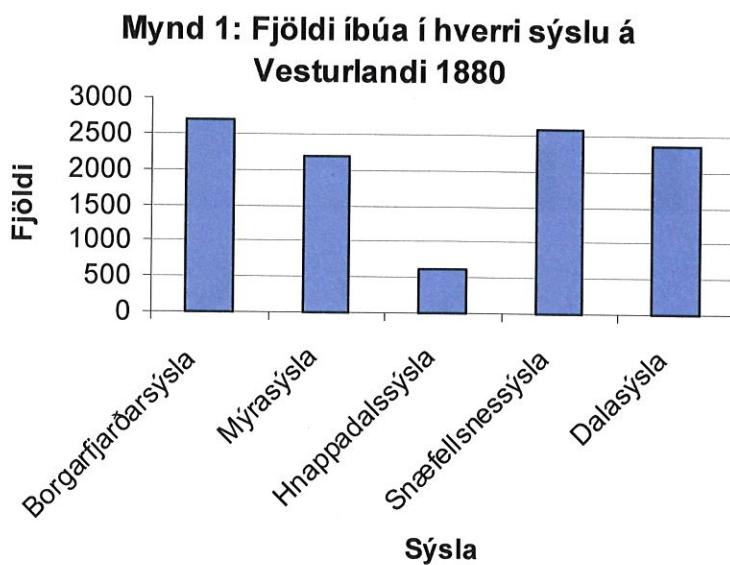
Í kaflanum sem segir frá árinu 1880 greinir frá því að tíðarfari hafi verið mestan hluta þessa árs mjög gott og hagstætt (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 320). Þó er enn fremur tekið fram að stórvíðri hefðu víða gert þó nokkurn skaða, sérstaklega á Suður- og Vesturlandi þann 10. desember það ár (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 321). Voru það helst skemmdir á bátum og einnig heyskaðar.

Þetta sama ár er greint frá fjölmörgum andlátum, bæði þekktra sem og óþekktra Íslendinga (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 321-327). Segir þar frá því, til dæmis, að Jón Sigurður Vídalín hafi láttist þann 3. september. Áhugavert er að í lýsingu á honum eru skrifuð í *Annál nítjándu aldar* eftirfarandi orð: „Jón Vídalín var mikill vexti og drengilegur, höfðinglegur á svip og fríður sýnum, glínumaður góður og flestum styrkari að afli, svo að varla mátti hann einhaman kalla, er kapp kom í hann“ (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 326). Nefni ég þetta einungis til gamans og fróðleiks og dæmi um það hversu frjálslegar athugasemdir voru leyfðar við titun heimilda á þessum tíma á Íslandi. Persónulegar skoðanir þeirra sem skráðu heimildarit komu bersýnilega í ljós og án allrar ábyrgðar. Má finna samskonar athugasemdir víða í *Annál nítjándu aldar* og í manntalinu sem gert var árið 1880 (Þjóðskjalasafn Íslands; Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 1-426).

Slysfarir voru þó nokkrar árið 1880 og er meðal annars greint þar frá skipum sem fórust, fjárhúsabrunum og fólk sem hafði orðið úti (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 327). Sérstaklega er skrifað um óveðrið sem var 9. - 10. desember á Suður- og Vesturlandi. Þar segir: „..... var aftakaveður undir Eyjafjöllum og varð víða tjón af. Á einum bæ rauf þak af baðstofu niður að veggjum, og varð fólk að flýja þaðan hálfnakið; kól einn mann til stórskemmda á öðrum fæti og fleiri kól að nokkru. Viða fauk hey, á einum bæ 80 hestar, og á allmörgum stöðum brotnuðu skip og hjallar. Þóttust elztu menn eigi munað eins veður“ (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 330). Ekki greinir frá fleiri tíðindum sérstaklega um Vesturland.

Mannfjöldi þetta árið er skráður 72442 manns (Pjetur Guðmundsson, 1942-1954, IV. bindi: 344).

Á Vesturlandi öllu árið 1880 voru skráðir 10433 einstaklingar og bjuggu þeir í fjölda sókna sem dreifðust á fimm sýslur – Borgarfjarðarsýslu, Mýrasýslu, Hnappadalssýslu, Snæfellsnessýslu og Dalasýslu. Er þessi röð eins og hún var skráð í manntalinu (Pjóðskjalasafn Íslands). Hér má sjá fjöldi íbúa í hverri sýslu (mynd 1):

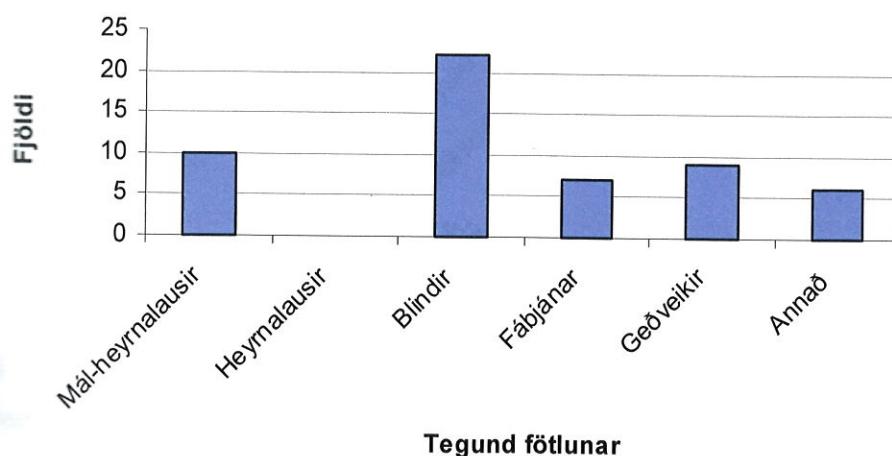

Eins og sést á mynd 1, var Borgarfjarðarsýsla fjölmennasta sýslan árið 1880 á Vesturlandi. Þar bjuggu 2696 einstaklingar. Snæfellsnessýsla var næstfjölmennust, með 2580 íbúa, síðan Dalasýsla með 2351 íbúa og svo Mýrasýsla með 2177 íbúa. Langfámennasta sýslan var Hnappadalssýsla, einungis 629 manns bjuggu þar á þessu sama ári (Pjóðskjalasafn Íslands).

Af þessum 10433 einstaklingum sem bjuggu á Vesturlandi 1880 voru fimmtíu og fjórir skráðir með einhvers konar fötlun – bæði geðræna og líkamlega – og má þar nefna athugasemdir ritaðar í manntalið á borð við *mállaus*, *heyrnalaus*, *blindur* eða *holdsveikur* (Pjóðskjalasafn Íslands). Þau hugtök sem notuð voru um einstaklinga með fötlun í uppsetningu gagnagrunnsins voru kóðuð. Kóðunin var háð þeim fötlunum sem nefndar voru í athugasemdir hjá einstaklingum á öllu landinu. Skiptingin sem sést á fötlun á mynd 2 er á forsendum þessara kóða. Er vert að taka þetta fram vegna þess að enginn á Vesturlandi var skráður sem einungis *heyrnalaus*, og er það ástæða þess að sá flokkur er auður. Þessir fimmtíu og fjórir einstaklingar sem fengu athugasemd

um einhvers konar fötlun bjuggu um allt Vesturland og dreifðust á allar fimm sýslurnar. Aðeins sautján einstaklingar af þessum fimmtíu og fjórum voru sérstaklega skráðir með einhvers konar geðræna fötlun, en restin, þrjátíu og sjö, voru skráðir með einhvers konar líkamlega fötlun (sjá mynd 2).

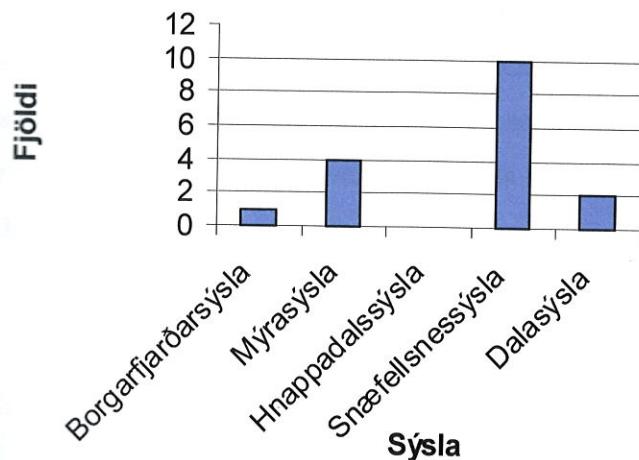
Mynd 2: Flokkun fatlaðra á Vesturlandi 1880

Eins og sjá má af mynd 2, er mestur hluti þeirra sem skráðir voru með einhverja fötlun blindir, eða tuttugu og tveir. Tíu voru bæði mál- og heyrnalausir. Hvað varðar geðræna fötlun þá voru sjö skráðir sem *fábjánar*, níu féllu undir flokkunina *geðveikir* og var einn skráður undir flokkinn *annað* með skráninguna *vitskertur*. Hinir fimm í flokknum *annað* voru ýmist skráðir sem *holdsveikir* eða *liggur í kör* (þjóðskjalasafn Íslands). Þessir sautján sem skráðir voru fábjánar, geðveikir eða vitskertir heyra undir einstaklinga með geðræna fötlun, en það verður þó að taka það með fyrirvara, vegna ómákvæmra skýringa á vinnubrögðum hvers ritara í hverri sýslu. Það var ekki farið eftir stöðluðum innslætti og formi, eins og gert er nú við þessa uppsetningu á *gagnagrunni* manntala, heldur fengu persónulegar hugmyndir ritara oft að líta dagsins ljós og verður að hafa það í huga. Eins og kom fram í *Annál 19. aldar* um Jón Vídalín, þá má finna ýmsar lýsingar, algerlega ótengdar manntalinu sjálfu, um nokkrar einstaklingar.

Talsverður landfræðilegur munur var á búsetu þeirra sem höfðu einhverja geðræna fötlun á Vesturlandi. Það sést skýrast hér að neðan, á mynd 3:

**Mynd 3: Fjöldi einstaklinga, skráðir með
geðræna fötlun á Vesturlandi 1880, í hverri
sýslu**

Eins og sjá má á mynd 3, þá bjuggu langflestir með geðræna fötlun í Snæfellsnessýslu, eða tíu af sautján. Miðað við stærð sýslunnar, þá eru þetta ekki hlutfallslega margir, 10/2580, en miðað við Borgarfjarðarsýslu, sem var fjölmennasta sýslan, er athyglisvert að einungis einn einstaklingur var skráður með geðræna fötlun þar, 1/2696. Engin var skráður í fámennustu sýslunni, Hnappadalssýslu, og aðeins fjórir í Mýrasýlu og tveir í Dalasýlu (Þjóðskjalasafn Íslands). Hvort það sé einhver ræða fyrir þessum fjölda einstaklinga skráða með geðræna fötlun í Snæfellsnessýslu er ekki sjáanlegt í manntalinu, þar sem of takmarkaðar upplýsingar koma þar fram til þess að geta dregið einhverja ályktun um það. Það gæti samt verið vegna þess að Snæfellsnessýsla einkenndist af sjávarbyggð, þar sem lausafólk starfaði og hafði ekki físu búsetu. Geðrænt fatlaðir hafa því mögulega sótt þangað í von um tímabundna lassu, þar sem ýmis konar íhlaupastörf voru í boði, tengd sjávariðninum. Hins vegar þarf að hafa í huga að hreppstjórar hvers hrepps, sem sáu um skráningu á manntilum höfðu sinn hvorn stílinn. Skráning þeirra var ekki að öllu leyti eins, þar sem sumir skráðu mjög nákvæmlega niður um veikindi og annað á heimilum, en aðrir tildaði það ekki mikilvægt og sleptu því. Það er því hugsanlega breyta sem veldur þessum skekkju á milli sýslna. Það gæti þó einfaldlega verið tilviljun háð, en verður ekki riundað um það frekar hér. Eins og áður sagði – skráð er það sem skráð er!

Hér hefur verið greint frá aðstæðum á Vesturlandi almennt árið 1880 og sagt í grínum dráttum frá fátækralöggjöfinni á Íslandi á 19. öld. Jón Þorkelsson var kynntur

til sögunnar, og verða aðstæður hans notaðar áfram sem eitt dæmi um einstakling með geðræna fötlun á Vesturlandi árið 1880. Einnig hefur verið greint frá búsetu geðfatlaðra í hverri sýslu á Vesturlandi. Athyglisvert er að tiltölulegur landfræðilegur munur var á búsetu þeirra, þar sem langflestir bjuggu í Snæfellsnessýslu. Eftir að hafa skoðað Vesturlandið í heild sinni, verður vikið að heimilisaðstæðum og búsetu þeirra sem skráðir eru með geðræna fötlun. Þar er skoðað sérstaklega hvar og með hverjum þessir einstaklingar búa og hvaða hlutverki þeir sæta á því heimili sem þeir búa, það er hver skráð heimilisstaða þeirra er.

3. Aðstæður geðrænt fatlaðra með tilliti til fjölskyldna og búsetu

Til þess að átta sig á þeim heimilisaðstæðum sem geðrænt fatlaðir bjuggu við á Vesturlandi árið 1880, er vert að gera sér grein fyrir því hvernig fjölskylduhagir almennt voru á Íslandi á 19. öld. Áður en það er gert, er þó einnig mikilvægt að velta fyrir sér hvað fjölskylda í raun er. Hefur hugtakið fjölskylda einsleita merkingu? Er hún einungis byggð á líffræðilegum skyldleika, eða telst félagslegur skyldleiki fólks líka með sem þáttur innan fjölskyldna? Þessi annar meginkafli ritgerðarinnar inniheldur útlistanir á ofangreindum þáttum.

3.1. Hvað er fjölskylda?

Hugtakið *fjölskylda* er ekki heilagt, á þann hátt að það hafi einsleita og alþjóðlega merkingu (Casey, 1989: 3). Það er afstætt og flæðandi hugtak, sem tekur sífelldum breytingum, og þarf vegna þessa, að taka notkun þess með fyrirvara og í hvaða samhengi sem við á. Mannfræðingar hafa notað hugtakið *fjölskylda* í víðum skilningi, sem síbreytilegt fyrirbæri sem sé háð hverjum tíma og hverri menningu. Fjöldamargar rannsóknir hafa verið gerðar af mannfræðingum, sem og öðrum fræðimönnum, sem snúa að sifjakerfi ólíkra menningarhópa og hafa rannsóknir leitt í ljós að engin ein tegund, ekkert eitt form og enginn einn tilgangur er með fjölskyldum (Casey, 1989: 4). Mikil fjölbreytni fjölskyldna endurspeglar hina miklu fjölbreytni í samfélögum heimsins og er mikilvægt að vera meðvitaður um þessa fjölbreytni þegar talað er um fjölskyldur, og vert að forðast alhæfingar af öllu tagi.

Samkvæmt mannfræðingum og sagnfræðingum er form, virkni og jafnvel merking orðsins fjölskylda breytileg og afstæð (Wiesner-Hanks, 2001: 24). Tegundirnar eru óháðar öllum reglum og koma í mörgum ólíkum formum, til dæmis fjölkvæni, fjölveri, stórfjölskylda með mörgum ættliðum, kjarnafjölskylda með föður, móður og börnum, svo fátt eitt sé talið (Wiesner-Hanks, 2001: 25; Holy, 1996: 30-31). Hlutverk fjölskyldna er tengt æxlun og að viðhalda ætt, og er fjölskylda ein helsta framleiðslueining margra samfélaga. Sumar skilgreiningar byggjast einungis á blóðskyldleika, á meðan aðrar gera einnig ráð fyrir félagslegum skyldleika (Wiesner-Hanks, 2001: 25).

Mannfræðingar leggja mismunandi skilning í hugtakið *skyldmenni* (Holy, 1996: 166) og þá sérstaklega hvort það orð eigi aðeins við líffræðilega skylda einstaklinga eða einstaklinga tengda félagslegum böndum (Holy, 1996: 167). Líffræðilegur skyldleiki er sá skyldleiki sem tengir einstaklinga í gegnum blóð, eða

eins og sagt er í dag í kjölfar nákvæmra rannsókna á þessum tengslum, í gegnum gen. Genatengsl snúast í einföldu máli um frjóvgun ákveðins eggs með ákveðnu sæði, sem verður að barni. Í þessu samhengi er konan sem á eggjöld sem verður *mamma* og maðurinn sem á sæðið *pabbi*. En hvort það að eiga egg sem frjóvgast og verður að barni sé nóg til þess að gera konu að *mömmu*, og það að eiga sæði sem frjóvgar egg sé nóg til að gera karl að *pabba* er umdeilanlegt (Edwards og Strathern, 2000: 150).

Sem dæmi má nefna rannsókn Monicu Konrad, sem hún gerði árið 1996 á konum í Bretlandi sem hafa gefið öðrum egg til frjóvgunar. Þær konur sem hún ræddi við töldu sig almennt ekki vera mæður eggjanna sem þær gáfu, heldur einungis að egginn væru eitthvað ótengt líkama þeirra sem var ekki hluti af þeim sem einstaklingi (Konrad, 1998: 651). Niðurstöður Konrad gáfu í skyn, að móðurhlutverkið er ekki réttmætanlega skilgreint út frá erfðafræðilegum þáttum einum saman, þar sem þær konur sem Konrad talaði við lýstu yfir algjöru tengslaleyzi við egg sín, sem hefðu getað orðið afkvæmi þeirra sjálfra (Konrad, 1998: 651). Erfðafræðileg tengsl snúast ekkert um það að ala upp barn, hugsa um það og fæða það og klæða, sem eru mikilvæg atriði í tengslamyndun foreldra og barna. Það er hinn svokallaði félagslegi skyldleiki sem er háður þess háttar samskiptum, og myndast hann fyrir tilvist reglulegrar umgengni á milli einstaklinga, og með umhyggju og ást, sem eru ekki erfðafræðileg hugtök.

Félagslegur skyldleiki snýst um dagleg samskipti fólks og nálægð þeirra við hvort annað (Holy, 1996: 152). Ættleiðingar eru gott dæmi um félagsleg tengsl. Ættleitt barn kallar konu og karl sem ala sig upp móður og föður. Það er því það að konan og karlinn hugsi um barnið og ali það upp sem gerir þau að *mömmu* og *pabba*. Hugtök á borð við fósturforeldri og stjúpforeldri hafa stundum verið notuð til þess að greina á milli skyldleika manneskju við líffræðilega foreldra og félagslega. En þau hugtök koma þó ekki í veg fyrir allan ágreining um aðgreiningu þessara ólíku tengsla. Það er ekki algengt, hér á landi, að heyra manneskju ávarpa aðra með þessum orðum. Ef við tókum dæmi um barn sem hefur verið ættleitt ungt að aldri, þá er oftast að það kalli félagslega móður sína *mömmu* en ekki stjúpmömmu eða fósturmömmu. Þó má alveg gera ráð fyrir að ef barnið er að tala um hana við annan aðila, geri það grein fyrir hvernig skyldleikanum er háttáð og útskýri með því að nota orðið stjúpmamma eða fósturmamma. Það er samt háð því, augljóslega, hvort barnið viti um það að það sé ættleitt.

Foreldri vísar því í, samsvarandi ofangreindum atriðum, tvær manneskjur – þá sem getur barn af sér og þá sem elur barnið upp. Hvor þessara manneskja ber titilinn er háð aðstæðum hverju sinni, hvort barnið sé alið upp af líffræðilegru foreldri eða félagslegu. Þær hugmyndir sem sifjarannsóknir hafa á síðustu árum lagt fram um eiginleika einstaklingsins, hafa haft áhrif á þessar umræður um íðorðafræði sifja, og benda á fjölbreytileikann í sifjatengslum allra menningarhópa í okkar heimi.

Hvað varðar ættartengsl á Vesturlandi 1880 og þegar spurt er hvort fólk hafi búið hjá skyldmennum sínum eður ei, þá er átt við líffræðileg skyldmenni, það er þá sem bundnir eru erfðafræðilegum tengslum. Manntalið 1880, sem og önnur manntöl gerð á Íslandi, gerir grein fyrir líffræðilegum tengslum, en ekki félagslegum. Eins og dæmið um hann Jón, þá bjó hann hjá blóðskyldum ættingja sínum, bróður mömmu sinnar.

3.2. Fjölskyldan á Íslandi á 19. öld

Seinni hluti 19. aldar á Íslandi einkenndist af stækkun á meðalstærð heimila, fram um árið 1880 (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 13). Var það sérstaklega vegna þriggja orsaka; í fyrsta lagi vegna þess hve strjálbýlt landið var og þéttbýlismyndun hæg, í öðru lagi vegna löggjafar um atvinnustéttir, húsaga og bann við giftingu öreiga og í þriðja lagi vegna náttúrulegrar takmörkunar á byggð (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 13-14).

Mikilvægi fjölskyldunnar var ríkt og háð öðrum forsendum en í dag, þar sem fjölskyldan hafði viðameira hlutverk en hún hefur á okkar tínum (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 30). Í bændasamfélagit hafði hún bæði hlutverk sem framleiðslu- og neyslueining. Þar komu ekki einungis fjölskyldumeðlimir sem tengdir voru blóðböndum að framleiðslustörfunum, heldur einnig vinnuhjú og lausafólk af ýmsu tagi sem deildi kjörum með fjölskyldumeðlimunum á meðan ráðningartíma þess stóð (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 31). Fjölskyldan var því að stækka og verkefni hennar og tilgangur að breiðast út yfir stærra svið.

Fjölskyldusögurannsóknir hafa, samkvæmt Gísla Ágústi Gunnlaugssyni, leitt ótvíraett í ljós að hugmyndir um „stórfjölskyldu“ fyrri alda séu byggðar á afar hallditlum rökum og séu nokkurs konar mýtur (1997: 32). Í Evrópu, vestan- og norðanverðri, einkenndust fjölskyldur og heimili almennt af fámenni síðust þrjár aldir og þar var kjarnafjölskyldan ríkjandi (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 32). Í því felst að heimili almennt samanstóðu af einum fjölskyldukjarna – hjónum, börnum þeirra og

svo vinnufólki (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 32). Það var mun sjaldgæfara að aðrir ættingjar byggju á heimilum skyldmenna sinna en áður var almennt talið (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 32) og styðja rannsóknir Gísla Ágústs á fjölskyldumynstri á Íslandi á árunum 1801 til 1930 þessar niðurstöður (1997: 32). Þar kemur fram sú staðreynd að undantekningar voru á þessum almennu hugmyndum um „stórfjölskyldur“ á Íslandi. En hvað með þá sem veikir voru? Hvar bjuggu þeir sem þurftu aðstoð frá öðrum til þess að lifa og neyta? Fengu þeir aðstoð og umönnun frá ættingjum sínum? Var líklegra að þeir lento í stöðu niðursetnings á heimilum vandalausra?

Fátækt var mikið vandamál árið 1870, en þá var hlutfall niðursetninga í hámarki og voru um 12% af þjóðinni háð fátækraframfærslu (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 245-246). Það má því draga þær ályktanir að hlutfall niðursetninga hafi líka verið tiltölulega hátt árið 1880, sem víkur að þessari ritgerð. Það sést á mynd 4, seinna í þessum kafla, fjöldi þeirra geðrænt fatlaðra sem voru skráðir sem niðursetningar.

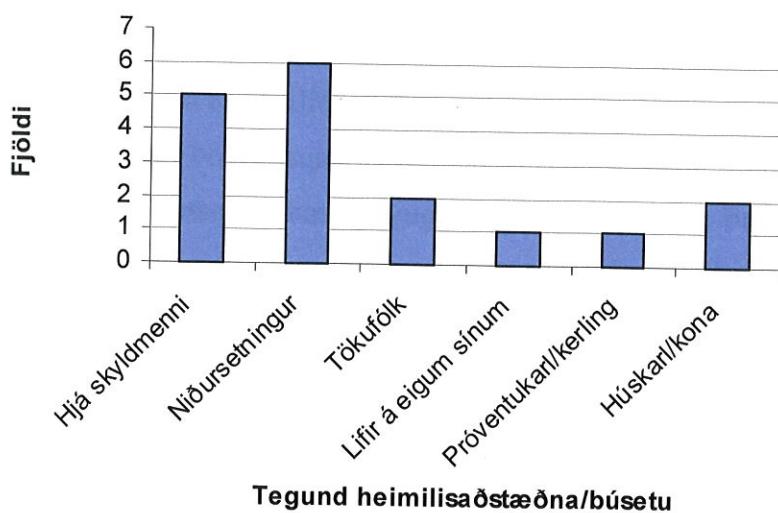
Athuganir á skyldleikatengslum fósturbarna og fósturforeldra þeirra varpa nokkru ljósi á það í hversu miklum mæli íslensk börn á 19. öld voru fóstruð af ættingjum sínum. Nánustu ættingjar sáu mikið til um fósturbörn, en einnig var eitthvað um það að fjarskyldari ættingjar sáu um þau (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 246). Þeir sem voru veikir voru því einnig fóstraðir, eða í skilningi okkar samtíma ættleiddir, og var sú fóstrun oftast í hlutverki skyldmenna - fjarskyldra eða náskyldra. Fjöldi þeirra sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi árið 1880 og bjuggu hjá skyldmennum sínum sést einnig á mynd 4 hér seinna í kaflanum.

Vináttutengsl gegndu einnig mikilvægu hlutverki varðandi fóstrun íslenskra barna á 19. öld. Áhugavert er að á sumum heimilum þar sem fósturbörn voru, bjó líka annað foreldrið og stundum bæði, án þess að nokkur tengsl foreldranna við barnið kæmu fram í manntalinu (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 247). Tengsl þeirra komu í ljós þegar flett var í prestþjónustubókum og sóknarmannatölum (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 247). Flest fósturbörn voru samt sem áður alin upp á heimilum þar sem foreldrarnir voru ekki til staðar, eins og dæmið um hann Jón Þorkelsson, þó svo að hann hafi ekki verið eiginlegt fósturbarn samkvæmt skráningu. En hann var þó það lánsamur að búa hjá ættingjum sínum, þó svo að hreppurinn greiddi með honum. Það voru ekki allir geðfatlaðir það heppnir, eins og greinir frá í næsta kafla um heimilisaðstæður geðrænt fatlaðra á Vesturlandi árið 1880.

3.3. Heimilisaðstæður geðrænt fatlaðra á Vesturlandi

Við skoðun á heimilisaðstæðum einstaklinga með geðræna fötlun í manntalinu 1880, kemur í ljós að á Vesturlandi bjuggu einungis fimm af sautján hjá skyldmennum, en hinir tólf voru ýmist niðursetningar, tökufolk, fólk sem lifði á eigum sínum, próventufolk eða húsfólk (sjá mynd 4).

Mynd 4: Heimilisaðstæður/búseta einstaklinga skráða með geðræna fötlun á Vesturlandi 1880

Flestir voru skráðir sem *niðursetningar*, alls 6 manns. Þeir bjuggu, eins og sagt var frá í kaflanum um fátækralöggjöfina á Íslandi, hjá fólk sem fékk greitt frá hreppnum til þess að geta fætt þessa einstaklinga og veitt þeim þá umönnun sem til þurfti (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 90). Samið var um ákveðinn tíma í einu og til eru dæmi um það að niðursetningar hafi þurft að flakka á milli heimila og fjölskyldna allt sitt líf. Það fyrsta sem kemur upp í huga mér við þessar vangaveltur er sagan um Ólaf Kárason Ljósvíking, sem kom úr smiðju Halldórs Kiljan Laxness í bók hans *Heimsljós* og segir frá í inngangi ritgerðarinnar. Saga Ólafs er átakanleg lýsing á framvindu lífsferils ungs manns, sem var skilinn eftir í poka ungar að aldri, þegar móðir hans yfирgraf hann (Halldór Laxness, 1997 [1937-1938]: 13). Þurfti hann að flakka á milli heimila, í von um bata og örlítinn matarbita á hverjum stað. Hvort hann sé klassísk ímynd af niðursetningi, eður ei, þá er saga hans eflaust lík sögum margra annarra einstaklinga, þar á meðal þessara sem segir hér frá af Vesturlandi árið 1880.

Tveir einstaklingar sem skráðir voru með geðræna fötlun fengu í athugasemd að þeir væru *tökufolk*. Titillinn tökufólk felur í sér þá staðreynd að þessir einstaklingar

hafi verið teknir inn á heimili og fóstraðir þar, líkt og ættleiddir einstaklingar (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1996: 15). Einn einstaklingur var skráður sem sjálfstæður að mestum hluta, þar sem hann bjó inn á heimili annarra en fjölskyldu sinnar og lifði á sínum eigin eigum. Aðeins ein kona fékk athugasemd sem *próventukerling*. *Próventa* eru þær tekjur sem einhverjum eru gefnar, með því skilyrði að hann sjái fyrir gefenda í ellinni (Mörður Árnason, 2002: 1146). Þessi kona sem skráð var sem *próventukerling* hefur því búið á heimili þess sem hún gaf allar sínar tekjur. Að lokum voru tveir sem fengu skráninguna *húsfólk*, en húskonur og húskarlar voru þeir einstaklingar sem voru í húsmennsku á bæjum. Þeir voru ekki undir húsbóndavaldi, heldur sjálfum sér ráðandi (Mörður Árnason, 2002: 671). Stuttlega er greint frá aðstæðum allra þessara einstaklinga síðar í ritgerðinni.

Skráning Jóns Þorkelssonar er því einungis ein af þeim fimm sem segja til um einstaklinga með geðræna fötlun og bjuggu hjá skyldmennum. Það er þó sérstakt við skráningu Jóns að hann býr hjá skyldmenni, en er jafnframt niðursetningur. Jón er sá eini af þessum sautján einstaklingum sem fær þess háttar skráningu. Þar sem blóðskyldleiki hans við Guðmund húsbóna var líka tekinn fram, er Jón settur í hóp með þeim sem búa hjá skyldmennum sínum.

Hér hefur verið gerð grein fyrir þeim hugmyndum sem ríkja um fjölskyldu hugtakið innan mannfræðinnar, sem og þeim heimilisaðstæðum þeirra sautján einstaklinga sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi í heild árið 1880. Í næsta kafla er rakin saga hvers einstaklings ítarlegar og gerð grein fyrir þeim kynjamun og aldursmun á þessum sömu einstaklingum sem fannst í manntalinu skrifað árið 1880.

4. Kynja- og aldursmunur geðrænt fatlaðra einstaklinga á Vesturlandi 1880

Í þessum þriðja og síðasta meginþafla ritgerðar minnar er rætt um þann kynjamun og aldursmun sem greindist á milli einstaklinga sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi árið 1880. Áður en vikið er að ofangreindum kjarna kaflans, er sagt frá rannsóknum á hlutverkum kynjanna og hvernig þær rannsóknir hafa þróast úr engu í mun meira og svo um kynjahlutverk almennt á Íslandi á 19. öld. Veitir það mynd af þeirri hugmyndafræði sem ríkt hefur á Íslandi um hlutverk kynjanna og mikilvægi þeirra. Þar á eftir er gerð grein fyrir kynjamuni þeirra geðrænt fötluðu einstaklinga sem bjuggu á Vesturlandi árið 1880. Síðan er farið ítarlegar í þann kynjamun sem sást á heimilisaðstæðum þessara sömu einstaklinga og þar á eftir er sagt frá aldursmuni þessa fólks. Að lokum er rakin saga Halldóru Jóhannesdóttur, *fábjána* og niðursetningi. Er hennar saga notuð til samanburðar við sögu Jóns Þorkelssonar, sem sagt var frá í öðrum kafla ritgerðarinnar.

4.1. Söguritun um kynjahlutverk á Íslandi á 19. öld

Kynhlutverk hafa lengi verið rannsóknarefni á meðal mannfræðinga, sagnfræðinga og annarra fræðimanna. Rannsóknir á kynhlutverkum í ólíkum samfélögum hafa veitt innsýn í hugmyndafræði, uppbyggingu og virkni þeirra samfélaga, og þar af leiðandi leitt til ítarlegri skilnings á menningu, siðum og venjum. Þessar rannsóknir eru því mikilvægur viskubrunnur sem kennir okkur öllum að skilja betur félagslega virkni hjá ólíkum menningarhópum.

Vert er að taka fram að ástæður til rannsókna á kynjahlutverkum hafa ekki alltaf talist mikilvægar, þar sem önnur félagsleg fyrirbæri hafa fengið forgang á fyrri tínum. Sem dæmi má nefna rannsóknir á félagslegum stofnunum. Heimildir sem snúa að félagslegum stofnunum eru mun aðgengilegri og umfangsmeiri (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 138). Vegna þessa hafa kynjarannsóknir, meðal annars, þurft að lúta í lægra haldi. Gallinn við hefðbundna söguritun og sögulegar heimildir er sá að mikilvægir þættir samfélaga verða afskiptir. Börn, konur og aðrir samfélagshópar eru varla sýnilegir í sögulegum heimildum. Rödd þeirra virðist við fyrstu sýn hafa frá litlu að segja, þar sem hún er bæði lágmælt og hljóð (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 138).

Miklar breytingar hafa átt sér stað við heimildaritun og hafa minnihlutahópar í rannsóknum fengið kraftmeiri rödd í kjölfar þeirra. Reynt er að leiðréttu það misvægi sem finnst í almennri söguritun og skrifuð er „öðruvísí saga“ (Sigurður Gylfi

Magnússon, 1997: 138). Þar eru þeir hópar sem teknir hafa verið fram settir í öndvegi, en þrátt fyrir þessa hugarfarsbreytingu við heimildaskrif, eiga minnihlutahópar, líkt og konur og börn, ennþá langt í land, til þess að geta talist eins sterkur þáttur í samfélagi og félagslegar stofnanir af ýmsu tagi.

Líkaminn hefur lengi verið rannsóknarefni mannfræðinnar (Csordas, 2003 [1999]: 172). Þeir fræðimenn sem hafa tekið á líkamanum sem mannfræðilegu fyrirbæri eru þó ekki allir sammála um hvaða nálgunum eigi að beita og má líta á það sem hluta af sögulegu ferli kenninga í mannfræði sem félagsvísindagrein (Csordas, 2003 [1999]: 172). Kenningar hafa breyst sem og orðræða. Það sem er þó ríkjandi einkenni í þessu kenningalega ferli, er að svo virðist sem allt sé leyfilegt, svo lengi sem rök og aðferðafræðilegar hugmyndir séu settar fram á viðunandi hátt. Það sem er áhugavert í kenningalegri þróun um kyn og kynferði eru þær hugmyndir um hvað gerir konu að konu og mann að manni. Hugmyndafræðin hefur breyst og mótað með tíð og tíma, og skilað þeim árangri að sá fasti sem hefur einkennt umræðu um kyn og kynferði, sérstaklega í vestrænni orðræðu, er hverfandi og er menningarlegt afstæði að taka við (Csordas, 2003 [1999]: 173). Það er því vert að vera meðvitaður um það að hugmyndir um hlutverk kynjanna eru háðar því afstæði sem að ofan greinir, og eru alhæfingar ekki réttmætar í þessu samhengi. Það á einnig við um kynhlutverk á Íslandi, á öllum tínum. En hvað segir saga Íslands okkur um kynhlutverk?

Á vissan hátt bera kvennasögurannsóknir á Íslandi svipmót stofnanasögu (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 139). Þar hafa fræðimenn helst beint sjónum sínum að því hvernig konur hafa tengst þróun á stofnunum samfélagsins, eins og skýrt er frá í hefðbundum söguritum (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 139). Því má segja að kvennasagan sé nokkurs konar viðbót við fyrri heimildaritun og falli að mestu leyti inn í þann ramma sem „karlasagan“ hafði markað, án þess að skapa sér nauðsynlega sérstöðu (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 139). Kvennasagan á Íslandi hefur einkum og sér í lagi beinst að „valkyrjunum“, það er framúrskarandi konum, og áhrifum þeirra á samfélagið, auk einstakra starfa sem konur hafa leyst af hendi (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 139). En breytingar hafa átt sér stað og hefur á allra síðustu árum hafist heimildaritun sem fæst við sögu kvenna útfrá öðrum forsendum en áður. Þar hefur verið lögð áhersla á rannsóknir á samskiptum allra hugsanlegra hópa samfélagsins, þar á meðal karla og kvenna (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 142). Mikilvægi rannsókna á borð við þessar, er fólgjð í því, að þær geta veitt skýra mynd af kynhlutverkum og hugmyndfræði kynja í okkar

samfélagi, nú og þá. Afar þýðingarmikið er að taka tillit til samskipta ólíkra hópa í samféluginu, því í þeim koma viðmið, venjur og siðir menningarinnar svo skýrt fram.

Þjóðfélagshættir hafa ákvarðandi áhrif á mótun kynhlutverka á hverjum stað og er því mikilvægt fyrir okkur, sem samtíma þjóðfélagsþegna, að gera okkur grein fyrir því hvernig fólk á Íslandi lærði kynhlutverk sitt á fyrri tínum, þar á meðal á 19. öld. Með því að skoða sögu kynjanna fæst skýr mynd af samspili karla og kvenna í samféluginu, sem og þróun þjóðfélagsins í heild (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 143).

Formleg kynhlutverk komu víða fram – í lögum og reglum sem og í almennum umræðum í blöðum og tímaritum frá 19. öld. Í lögum landsins var lagður grunnur að kynhlutverkum úti í þjóðféluginu, þó svo að hversdagsreynsla hafi oft gengið í andstæða átt (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 145). Lögin höfðu þó mikil áhrif, eins og sést skýrlega í því að konur fengu ekki kosningarétt fyrr en á 20. öld, og hafði það þær afleiðingar í för með sér að karlinn varð andlit heimilisins út á við og sá um allt sem fólst í samskiptum fjölskyldunnar við hið opinbera (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 145). Einnig gaf húsagatilskipunin frá 18. öld húsbóna hverrar fjölskyldu nánast ótakmarkað vald yfir heimilinu og öllum þeim sem þar bjuggu (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 145). Af þessu má sjá að hlutverkaskipan kynjanna var að miklu leyti háð opinberum tilskipunum og reglum. Gert var ráð fyrir að konur myndu sjá um barnauppeldi og búsforráðin innandyra og að ef þær sinntu þessu hlutverki sínu sem skyldi, væri hagur heimilisins tryggður (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 144). Þær voru á „bak við tjöldin“ og sáust ekki í tengslum við opinberar stofnanir þjóðfélagsins. Reynt var að halda í þennan skarpa mun á kynhlutverkum, og haldið var í þær hugmyndir að konan væri best geymd heima, ómenntuð og án raddar, en karlinn væri úti að tala fyrir fjölskylduna. Samrýmast þessar hugmyndir rannsóknum mannfræðinga á öðrum samfélögum (Holy, 1996: 165). En samkvæmt dagbókum og sjálfsævisögum frá 19. öld kemur í ljós að raunveruleikinn var í hrópandi andstöðu við þessa „mýtu“ um hlutverk kynjanna, þar sem húsbændur og hjú, af hvoru kyni sem var, gengu til þeirra starfa sem þurfti að inna. Fór það frekar eftir líkamlegum styrk og getu, heldur en kyni, hvaða störf voru unnin af hverjum (Sigurður Gylfi Magnússon, 1997: 144).

Það er afstæði í hlutverkum kynjanna, eins og ofar greinir frá, og því mikilvægt að gera sér grein fyrir hvers konar söguritun á sér stað áður en alhæft er um hlutverk kynja. Það sem til er skrifað um hlutverk kynjanna frá 19. öld gefur mynd af

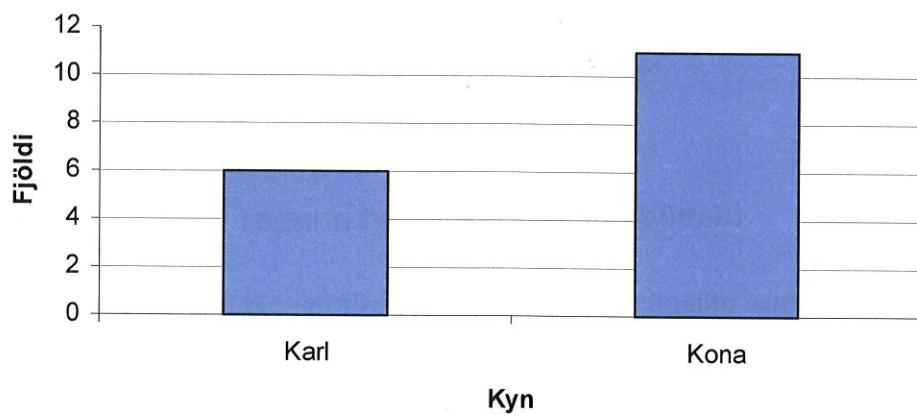
þessum klassísku hugmyndum um kynhlutverk – kona heima, karl vinnandi – en eins og Sigurður Gylfi bendir á, þá lá sannleikurinn ekki eins heilagur og talið hafði verið í þessarri „mýtu“, heldur gaf raunveruleikinn aðra mynd.

Eftir þessa umfjöllun um söguritun á hlutverkum kynjanna á Íslandi á 19. öld er vikið að þeim kynjamun sem fannst á milli þeirra einstaklinga sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi árið 1880. Þar verður einungis greint frá þeim veiku einstaklingum sem bjuggu á hverju heimili, en ekki öðrum ábúendum heimilinna.

4.2. Kynjamunur geðrænt fatlaðra á Vesturlandi árið 1880

Af þeim 10433 einstaklingum sem bjuggu á Vesturlandi 1880 voru 4833 karlar og 5600 konur. Af þessum 4833 körlum voru einungis sex þeirra skráðir með geðræna fötlun. Af 5600 konum á Vesturlandi voru ellefu þeirra skráðar með geðræna fötlun (Þjóðskjalasafn Íslands). Konur með geðræna fötlun voru því nær helmingi fleiri en karlar með samskonar athugasemd (sjá mynd 5).

**Mynd 5: Einstaklingar skráðir með geðræna fötlun
á Vesturlandi 1880**

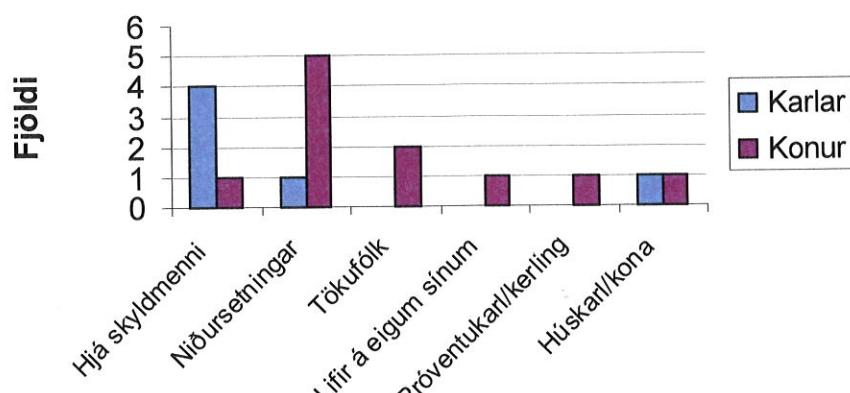

Konur eru augljóslega í meira mæli skráðar með einhvers konar geðræna fötlun en karlar. Hver ástæðan er þar að baki er erfitt að segja til um og gaman væri almennt að gera samanburð á Vesturlandi og einhverjum öðrum landshlutum og skoða hvort konur séu ef til vill frekar en karlar með athugasemd um geðræna fötlun. Það myndi

geta veitt annað sjónarhorn á efni þessarar ritgerðar og skilað víðari skilningi á aðstæðum geðfatlaðra á öllu landinu.

ENN annar mikilvægur þáttur í þessarri umræðu um skiptingu kynja hjá þeim sem skráðir voru með geðræna fötlun, er hvernig heimilisaðstæður þeirra voru. Voru karlar frekar búsettir hjá skyldmennum sínum? Með tilliti til þeirrar þróunar sem einkennir rannsóknir á kynjahlutverkum, dreg ég þá ályktun að karlar hafi frekar búið hjá skyldmennum sínum, og síður en konur verið settir á hreppinn. Karlar voru taldir mikilvægari samfélagsþegnar, samkvæmt lögum, og byggi ég ályktun mína á þeim forsendum. Ákvarðanir hreppsnefndar voru háðar þeim lögum sem giltu þá á Íslandi og undir stjórn þeirra. Niðurstöður athugunar á heimilisaðstæðum geðrænt fatlaðra með tilliti til kyns reyndust vera þær sem búist var við (sjá mynd 6).

**Mynd 6: Heimilisaðstæður/búseta eftir kyni
þeirra sem skráðir voru með geðræna fötlun á
Vesturlandi 1880**

Tegund heimilisaðstæðna/búsetu

Eins og sjá má á mynd 6 bjuggu fjórir af þeim sex karlmönnum sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi árið 1880 hjá skyldmennum sínum, en aðeins ein af ellefu konum (Þjóðskjalasafn Íslands). Jón Þorkelsson, sem segir frá í öðrum kafla ritgerðarinnar, er eitt dæmi af þeim körlum sem bjuggu hjá skyldmennum sínum, þó svo að Guðmundur, móðurbróðir Jóns, hafi fengið greitt frá hreppnum með Jóni. Hér verður sagt frekar frá þeim þremur körlum sem bjuggu hjá skyldmennum sínum líkt og Jón, og svo þessari einu konu:

Jóhann Jónasson var 33 ára þegar manntalið var gert, og var hann skráður sem *fábjáni*. Hann bjó á bænum Leikskálar í Stórvatnshornssókn í Dalasýslu hjá systur sinni, Kristínu Jónasdóttur og manni hennar, Þorvarði Bergþórssyni, sem var húsbondi á bænum. Áttu Kristín og Þorvarður ellefu börn sem öll bjuggu á bænum. Einnig voru tveir vinnumenn búsettir þar.

Níels Jónsson, 10 ára *fábjáni*, bjó hjá föður sínum og móður, Jón Bjarnasyni húsbóna og Margréti Andrésdóttur. Bjuggu þau á Saurlátum í Stykkishólmsókn í Snæfellsnessýslu. Átti Níels fimm systkini, sem fengu enga athugasemd skráð, og voru því samkvæmt þessari skráningu hvorki með geðræna né líkamlega fötlun. Á bænum bjó einnig móðursystir Níelsar og tveir vinnumenn.

Skúli Sigurður Guðmundsson var þriggja ára *fábjáni* og bjó hann á heimili foreldra sinna, Guðmundar Jónssonar og Unu Gísladóttur. Voru þau húsfólk á bænum Schjötshúsi, Stykkishólmsókn í Snæfellsnessýslu. Þar var Sigríður Ólafsdóttir Schjöth ekkja og húsfreyja.

Anna Elísabet Hjaltalín er ein þeirra kvenna sem bjó hjá ættingjum sínum. Var hún 36 ára þegar manntalið var skráð. Hún fékk athugasemd sem *geðveik* og bjó hún hjá bróður sínum, Söreni Pálssyni Hjaltalín, sem bústýra. Bærinn heitir Hjaltalínshús og er í Stykkishólmsókn í Snæfellsnessýslu.

Athyglisvert er að aðeins einn karl bjó sem niðursetningur, á meðan fimm af ellefu konum fengu þá sömu skráningu, og verður hér vikið aðeins nánar að þeim sem fengu athugasemd sem niðursetningar ásamt geðrænni fötlun:

Ásmundur Sigurðsson var 15 ára *fábjáni*, og bjó hann hjá ekkjunni Þórdísi Jóhannesdóttur á Efri-Skeggjabúðarholti, í Ingjaldssókn í Snæfellsnessýslu. Enginn af hans ættingjum bjó á þeim bæ. Á bænum bjó einnig sonur húsfreyju, ein vinnukona og lausamaður. Er Ásmundur eini karlmaðurinn sem var skráður sem niðursetningur.

Ingibjörg Þorsteinsdóttir, 21 árs *fábjáni*, bjó á bænum Álptanesi í Álptanessókn í Mýrasýslu. Bjó hún hjá Oddi Sigurðssyni, húsbóna, og Höllu Jónsdóttur, konu hans. Samkvæmt manntalinu virðist sem enginn af hennar skyldmennum hafi búið á Álptanesi.

Sigríður Pálsdóttir var 40 ára niðursetningur og var hún skráð *vitskert*. Bjó hún á bænum Pumpu í Setbergssókn, í Snæfellsnessýslu, hjá Páli Eiríkssyni og Agnesi Pálsdóttur, húsbændum. Voru þau einungis þrjú í heimili.

Guðbjörg Sigurðardóttir, 51 árs, var skráð sem *geðveik* og niðursetningur. Bjó hún hjá Bjarna Þórðarsyni húsbóna og konu hans, Helgu Jónsdóttur, á Glaumbæ í Staðastaðasókn, Snæfellsnessýslu. Voru þrjú börn húsbænda einnig á heimilinu, en enginn ættingi Guðbjargar.

Guðríður Ólafsdóttir var 72 ára, *geðveik* og niðursetningur. Hún bjó á Gunnarsstöðum, Snókdalssókn í Dalasýslu. Húsbóni á Gunnarsstöðum var Guðbjörg Hákonardóttir, ekkja. Átti Guðbjörg átta börn sem öll bjuggu á heimilinu og eitt tökubarn þar utan. Tvær vinnukonur bjuggu einnig á bænum, en ekkert skyldmenni Guðríður fannst skráð á Gunnarsstöðum.

Halldóra Jóhannesdóttir var fimmtra konan sem skráð var bæði með geðræna fötlun og sem niðursetningur og verður saga hennar útlistuð nánar síðast í þessum kafla, og gerður samanburður á hennar heimilisaðstæðum og aðstæðum Jóns Þorkelssonar, sem sagði frá í öðrum kafla ritgerðarinnar.

Bersýnilega sést að konur voru frekar settar á hreppinn heldur en karlar. Þeim var komið fyrir hjá öðrum en ættingjum sínum. Einnig kom annars konar búseta til greina, eins og sést á mynd 6. Tvær konur voru skráðar sem tökukonur og hafa þær ef til vill verið teknar í fóstur ungar að aldri og aldar upp á heimili utan fjölskyldu sinnar. Er hér greint stuttlegra frá þeirra heimilisaðstæðum:

Guðríður Rögnvaldsdóttir, 34 ára, bjó sem tökustúlka á Skarði í Lundarsókn í Borgarfjarðarsýslu. Var hún skráð *geðveik*. Húsbóni á bænum var Tómas Jónsson. Dóttir hans, Gunnfríður Tómasdóttir var bústýra á bænum. Tveir vinnumenn og einn vinnudrengur voru á bænum, ásamt fjórum vinnukonum. Einnig bjuggu þrír niðursetningar á Skarði hjá Tómasi húsbóna, en enginn þeirra fékk athugsemd hvorki um líkamlega né geðræna fötlun.

Guðrún Ólafsdóttir var 52 ára og *geðveik*. Var hún skráð sem tökukona á Gjarðey í Breiðabólsstaðarsókn í Snæfellsnessýslu. Benidikt Oddson var húsbóni á Gjarðey og bjó sonur hans einnig á bænum. Tvær vinnukonur og einn vinnumaður höfðu búsetu á bænum og einnig var eitt annað tökubarn skráð þar.

Ein kona var skráð í manntalið með athugasemd hljóðandi upp á að hún lifði á sínum eigin eignum. Hét hún Guðrún Jónsdóttir, 49 ára, og var hún *geðveik*. Bjó hún á bænum Hreðavatni í Hvammssókn í Mýrasýslu. Þorbergur Andrésson Feldsted var húsbóni

og var hann giftur Helgu Guðmundsdóttur. Áttu þau fjögur börn sem öll bjuggu á bænum. Einnig voru tveir vinnumenn og þrjár vinnukonur með búsetu á Hreðavatni. Samkvæmt skráningu Guðrúnar skilst að Þorbergur húsbóni hafi ekki fengið greitt nokkuð frá hreppnum fyrir að hýsa hana. Hún hefur búið á bænum en jafnframt lifað á eignum sínum.

Sigríður Sigfúsdóttir var sú eina sem var skráð sem próventukerling. Var hún átræð þegar manntalið var skráð og skrifuð *geðveik*. Hún bjó á Grímsstöðum í Álptártungusókn í Mýrasýslu. Þar var Sigríður Sveinsdóttir skráð sem húsfreyja og átti hún fimm börn sem öll bjuggu á Grímsstöðum. Þrír vinnumenn höfðu búsetu á bænum ásamt einni vinnukonu. Fjögur tökubörn bjuggu þar líka og ein tökukerling.

Einn húsmaður sem var með geðræna fötlun fannst í skráningu um Vesturland í manntalinu 1880 og ein húskona. Er hér greint lítillega frá heimilisaðstæðum þeirra:

Jón Pálsson, 56 ára, var húsmaður á bænum Höfða í Setbergssókn í Snæfellsnessýslu, og lifði hann á fiskveiðum. Var hann skráður *geðveikur*. Hann var giftur Ingiríði Jónsdóttur, sem var húskona á bænum. Húsbændur á Höfða voru Sigurður Pálsson og Jóhanna Sigurðardóttir. Fimm börn húsbænda bjuggu á bænum, einn niðursetningur, eitt tökubarn, tengdadóttir húsbænda og barn hennar sem og annað par af húsfólki.

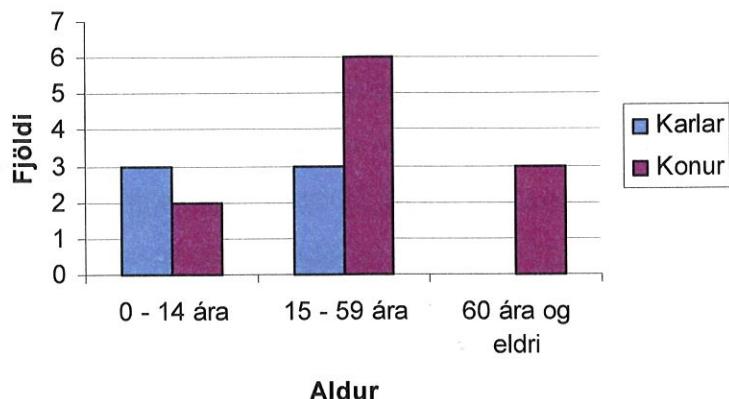
Guðrún Þorsteinsdóttir, sextug ekkja, bjó sem húskona á bænum Gríshóli í Helgafellssókn í Snæfellsnessýslu. Var hún *geðveik*. Skráð var aukalega sem athugasemd að Guðrún lifði á handafla. Það þýðir að hún hafi séð fyrir sér sjálf að einhverju leyti. Sigríður Jónsdóttir var húsfreyja á heimilinu og ekkja. Átti hún fjögur börn sem bjuggu á Gríshóli. Einn ráðsmaður hafði einnig búsetu þar, sem og einn vinnumaður og ein vinnukona. Enginn ættingi Guðrúnur sást skráður á bænum.

Hér að ofan hefur verið greint lauslega frá aðstæðum allra þeirra sautján einstaklinga sem höfðu einhvers konar geðræna fötlun á Vesturlandi árið 1880. Saga hvers og eins þeirra er sérstök, engar aðstæður eru eins, en eins og sjá má var ákveðið munstur á milli karla og kvenna, og kom fram kynjamunur á heimilisaðstæðum þeirra. Karlar bjuggu í fleiri tilvikum hjá ættingjum sínum, en konur voru frekar settar á hreppinn og komið fyrir sem niðursetningum. Mögulegt er að aldur þessarra sautján einstaklinga sé ákveðin breyta sem hefur áhrif á þennan kynjamun á heimilisaðstæðum, og er vikið að honum í kaflanum hér að neðan.

4.3. Aldur geðrænt fatlaðra á Vesturlandi

Á síðustu hundrað árum hefur meðalaldur beggja kynja á Vesturlöndum farið hækkandi (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 292). Því var þó þannig háttar ó 19. öld á Íslandi að konur höfðu hærri meðalaldur en karlar, þær lifðu einfaldlega lengur. Sú staðreynsd gæti verið ákveðin breyta sem veldur þessum muni á heimilisaðstæðum kynjanna, og eru þar af leiðandi fleiri konur sem eru skráðar með andlega fötlun, einfaldlega vegna þess að þær eru eldri. Einnig gætu þær hafa lifað lengur en ættingjar þeirra, og því ekki haft þann möguleika fyrir hendi að búa á heimilum skyldmenna sinna. Ef skoðaðir eru aldurshópar þeirra geðrænt fötluðu einstaklinga á Vesturlandi árið 1880, kemur bersýnilega í ljós að aldur er mikilvægur þáttur sem einn orsakavaldur að greinanlegum kynjamuni á heimilisaðstæðum (sjá mynd 7):

Mynd 7: Aldur þeirra sem skráðir voru með geðræna fötlun á Vesturlandi 1880

Enginn karlmaður sem skráður var með geðræna fötlun náði aldri yfir 59 ára, og í reynd var sá elsti, eins og greinir frá í kafla 4.3., 56 ára þegar manntalið var tekið. Konurnar voru mun eldri og var sú elsta átræð og sú næstelsta 72 ára við skráningu manntalsins árið 1880. Bera þessar niðurstöður, á athugun á aldri þeirra geðrænt fatlaðra einstaklinga sem bjuggu á Vesturlandi, vitni um það að kynjamunur á heimilisaðstæðum er ekki einungis háður þeim forsendum sem almenn kynhlutverk benda til, heldur líka aldri þessara einstaklinga. Það er því ekki hægt að alhæfa um það að geðrænt fatlaðar konur hafi almennt fengið verri meðhöndlun en karlar með svipuð veikindi. Það eru fleiri breytur sem valda þessum mun, eins og aldur gefur til kynna. Vert er þó að nefna, þegar tekið er tillit til þeirra hugmynda sem ríktu um kynhlutverk á Íslandi á 19. öld, að konur þurftu að lúta í lægra haldi, sérstaklega

samkvæmt lögum, og bendir það til þess að konur hafi líklega verið taldar minna mikilvægir þjóðfélagsþegnar en karlar.

Hér hefur verið greint frá þeim aldursmun sem fannst hjá þeim andlega fötluðu einstaklingum sem bjuggu á Vesturlandi árið 1880. Skýrt hefur verið frá meginathugunum á aðstæðum þessa fólks, samkvæmt manntalinu 1880 og því vert að víkja að samantekt niðurstaðna sem og efnislegri greiningu í víðara samhengi. Áður en það er gert, er sagt frá sögu Halldóru Jóhannesdóttur, *fábjána*, og hún borin saman við sögu Jóns Þorkelssonar, *fábjána*, sem segir frá í kafla 2.1.

Í Stafholtsókn í Mýrasýslu stóð bær nokkur sem hét Litlaskarð. Húsbóndinn á bænum hét Einar Jónsson, 53 ára, og var hann giftur Oddrúnu Oddsdóttur, 56 ára. Á bænum bjuggu 4 börn þeirra, Jón, 14 ára, Guðrún, 21 árs, Kristín, 19 ára og Helga, 17 ára. Einnig áttu þau eitt tökubarn, Frímann Jónsson, 2ja ára. Hjá Einari og Oddrúnu var einn vinnumaður að nafni Runólfur Guðbrandsson, 56 ára ekkill.

Á Litlaskarði bjó líka stúlka að nafni Halldóra Jóhannesdóttir og var hún fimm ára þegar manntalið var tekið árið 1880. Fékk hún þá athugasemd að hún væri *fábjáni* sem og mál- og heyrnarlaus. Skráning Halldóru sagði einnig til um það að hún væri niðursetningur á bænum (Þjóðskjalasafn Íslands). Engir ættingjar Halldóru eru sjáanlegir á þessum bæ og má því draga þá ályktun að hún hafi ef til vill verið skilin eftir, líkt og Ólafur Kárason Ljósvíkingur úr *Heimsljósi* Halldórs Laxness, eða afhend hreppnum til umsjá.

Halldóra litla bjó ekki við eins góðar aðstæður og Jón Þorkelsson, sem greinir frá í kafla 2.1. í fyrsta megin kafla ritgerðarinnar. Hún hafði enga ættingja til að treysta á, og varð að leggja líf sitt í hendur ókunnugra sem sáu henni fyrir fæði, húsnæði og viðeigandi umönnun. Án foreldra og allra annara ættingja lifði Halldóra hjá fjölskyldu sem hugsaði um hana vegna greiðslu frá hreppnum. Hún má þó eflaust teljast heppin að hafa fengið heimili til að búa á, þar sem fólk var til staðar fyrir hana. Það segir þó ekkert um nein tengsl í manntalinu, og því ekki hægt að draga frekar ályktanir um samband Halldóru við heimilisfólk hennar, frekar en samband Jóns Þorkelssonar við ættingja sína á Slítandastöðum.

5. Niðurlag

Aðstæður á Íslandi á 19. öld voru að mörgu leyti áhugaverðar fyrir mannfræðina, bæði í sinni veraldlegu mynd sem og vegna þeirrar hugmyndafræði sem þá ríkti. Þessir þættir endurspeglar á vissan hátt þá menningu sem þá ríkti og eru hlekkir í þeirri þróun sem hefur átt sér stað og skilað af sér þeirri menningu sem nú ríkir á Íslandi. Er það sem til er skrifað um Vesturlandið árið 1880 einn hluti af mikilvægum upplýsingum sem til eru um menningu landsins.

Á Vesturlandi árið 1880 voru í manntali fimmtíu og fjórir einstaklingar skráðir með einhvers konar fötlun, bæði líkamlega og andlega. Sautján af þeim voru sérstaklega skráðir með andlega fötlun, ýmist *geðveikur*, *fábjáni*, *vitskertur* eða *vitstola*. Ellefu þessarra sautján voru konur og sex karlar (Þjóðskjalasafn Íslands).

Þetta andlega fatlaða fólk bjó við ólíkar heimilisaðstæður og tilheyrði ólíkum fjölskyldum sem og að það hafði ólík stöðuheiti innan hvers heimilis. Fimm þessara sautján bjuggu inná heimilium skyldmenna sinna, og voru karlmenn í meirihluta sem nutu þeirra forréttinda – fjórir alls – á meðan einungis ein kona bjó hjá ættingjum sínum (Þjóðskjalasafn Íslands).

Bág kjör Íslendinga á 19. öld leiddu til þess að ekki allar fjölskyldur gátu veitt sjúkum ættingjum sínum viðunandi umönnun. Því var mikið um það að fólk þurfti að leita hjálpar hjá hreppnum og fjölskyldur, þar af leiðandi, flosnuðu upp. Fátækt var mikið vandamál á 19. öld, en árið 1870 var hlutfall niðursetninga í hámarki og voru um 12% af þjóðinni háð fátækraframfærslu (Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1997: 245-246). Sex voru skráðir sem niðursetningar og er athyglisvert að fimm af þeim sex voru konur (Þjóðskjalasafn Íslands). Konur voru því frekar settar á hreppinn, vegna andlegrar fötlunar og takmörkunar á möguleikum til þess að búa hjá ættingjum sínum. Hvað veldur þessum kynjamun er sú hugmyndafræði sem ríkti um kynhlutverk, sérstaklega sem lág að baki uppsetningar um reglur og lög á Íslandi á 19. öld. Einnig kemur aldur þar inní, þar sem meðalaldur kvenna var hærri en karla á 19. öld. Þær hafa því einfaldlega verið fleiri, vegna þess að þær urðu eldri.

Tökukonur voru tvær af þessum sautján andlega fötluðu einstaklingum, en enginn karlmaður með samskonar fötlun hafði verið gefinn í fóstur á Vesturlandi árið 1880 (Þjóðskjalasafn Íslands). Hvers vegna svo er sést hvergi í manntalinu, en möguleiki er á því að þessar niðurstöður endurspegli enn frekar þá hugmyndafræði sem lá að baki kynhlutverkum og frekari virðingar til karla en kvenna, samkvæmt lögum.

Tvær konur höfðu einstaka skráningu, öðruvísi en allir hinir sem skráðir voru með andlega fötlun af einhverju tagi. Þær bjuggu á heimilum annarra en ættingja sinna, en þó ekki á vegum hreppsins. Þær fengu skráningu annars vegar sem kona sem lifði á sínum eigin eigum og hins vegar próventukerling (Þjóðskjalasafn Íslands). Þær lifðu því báðar á tekjum sínum, önnur hafði þær með sér og nýtti sér þær á þeim bæ sem hún bjó, en hin hafði gefið húsbóna allar tekjur sínar áður, með því skilyrði að hann skildi hugsa um hana í ellinni.

Tvennt var skráð sem húsfólk, einn karl og ein kona (Þjóðskjalasafn Íslands). Bjuggu þau á sitthvorum bæ hjá húsbóna og/eða húsfreyju og unnu þar fyrir heimilið, en réðu sér annars sjálf. Líklegt er að þessi tvö hafi ekki verið mikið andlega fötluð, þar sem þau voru fær um að vinna og sinna skyldu sinni sem húskarl og húskona og höfðu meira sjálfræði en til dæmis niðursetningar.

Þær niðurstöður sem hér eru fengnar gefa nokkra mynd af þeirri menningu sem ríkti á Íslandi á 19. öld. Meðhöndlun andlega fatlaðra einstaklinga á Vesturlandi veitir sýn í hugmyndafræði Íslendinga á þessum tíma, bæði lagalega og raunverulega. Þá menningararfleið sem ríkir á Íslandi verður að skoða í sögulegu samhengi, til þess að skýrt megi skilja samtíma viðmið, lög og raunveruleika. Einnig getur frumgagnarannsókn á borð við þessa, veitt innsýn í lög og raunveruleika annarra samfélaga, þegar gerður er samanburður á meðhöndlun andlega fatlaðra í ólíkum samfélögum.

Það sem vekur áhuga er að aðstæður þeirra á Vesturlandi voru kannski ekki eins slæmar og við mátti búast. Sex af öllum þeim sautján geðfötluðu einstaklingum voru skráðir sem niðursetningar, en hinir ellefu lifðu við mun meira öryggi – ýmist á heimili fólks sem það tengdist, við húsmennsku, sem tökufólk eða þá að þeir lifðu á sínum eigin eigum. En hvort þetta öryggi fylgdi þeim í gegnum lífið er óupplýst og er nánari athugun á því tilvalið áframhald á þessu verkefni. Þversniðsathugun sem þessi einkennist af lýsingu á aðstæðum fólks á einum tímapunkti. Það gæti verið athyglisvert að skoða lífshlaup þessara sautján einstaklinga sem greinir hér frá og fylgja þeim eftir, sem og að kanna bakgrunn þeirra. Hvers vegna hafa þessir einstaklingar þá heimilisstöðu sem skráð er í manntalið tekið 1880? Bjuggu Jón Þorkelsson, og hinir fjórir sem bjuggu hjá skyldmennum sínum, alla sína tíð á heimilum þeirra, eða voru þeir fluttir einhvert annað seinna? Lentu niðursetningarnir á flakki, það er fluttust þeir oft á milli bæja? Hvað varð um Halldóru litlu? Giftust þessir einstaklingar? Eignuðust þeir sína eigin fjölskyldu á sínum eigin bæ? Hvernig

voru lífsmöguleikar þeirra? Náði einhver þeirra bata? Svör við spurningum á borð þessar gætu leitt í ljós mun ítarlegri lýsingu á aðstæðum fatlaðra á Vesturlandi árið 1880 og einnig orðið til þess að nánari samanburður á aðstæðum þeirra og Ólafs Kárasonar Ljósvíkings væri framkvæmanlegur. Þá sæist hvort að lífssaga Ólafs væri raunsönn mynd af lífi niðursetninga og sjúkra á Íslandi á 19. öld.

Einnig væri athyglisvert að gera samanburð á Vesturlandi og öðrum landshlutum á Íslandi, og skoða hvort sambærilegar niðurstöður fáist til dæmis á Norður- eða Suðurlandi. Vonandi virkar þessi ritgerð sem hvati til ítarlegri rannsókna á málum sem þessu, þar sem saga geðsjúkdóma á Íslandi er stór hluti af okkar menningu. Það væri líka áhugavert að gera samanburð á Íslandi og öðru samfélagi, til þess að sjá í enn víðara samhengi þau einkenni sem eru sérstök og sameiginleg í hverri menningu fyrir sig. Að bera saman sjúkdómasögu samfélaga er ákveðin leið til að kynna sér hugmyndafræði og raunveruleika ólíkra menningahópa og er sú leið aðeins ein af mörgum. Aðstæður andlega fatlaðra einstaklinga er þar eitt rannsóknarefni af ógrynni af öðrum.

Þetta verkefni sem er á vegum North Atlantic Population Project (NAPP) er að mínu mati stórkostlegt tæki, þar sem hægt er að gera áhugaverðar rannsóknir á ýmsum þáttum menningar þeirra landa sem falla undir NAPP – Kanada, Stóra-Bretland, Ísland, Noregur og Bandaríkin – í sögulegu samhengi. Gagnagrunnur af þessu tagi veitir marga möguleika til athuganna á borð við þessa, þó með mun viðameira sniði, þar sem upplýsingar um meira en 90 milljónir manns munu finnast í þessum grunni (Roberts o.fl. 2003: 80). Ég viðurkenni það, sem mannfræðinemi og áhugamaður um sögu, að ég hlakka til ársins 2005, af þeirri ástæðu að þá verður þessi gagnagrunnur orðinn aðgengilegur sem heimild til mannfræðilegra sem og sögulegra rannsókna.

Eins og áður segir þá segir frá í *Heimsljósi* upplifun Ólafs Kárasonar, sem var mikið veikur á sál og líkama og niðursetningur (Halldór Laxness, 1997 [1937-1938]: 3). Er saga hans dramatísk, full af flóknum tilfinningum þess er upplifir einsemd án ættingja. En Ólafur Káráson var þó svo heppinn að fá lækningu. Hann komst í kynni við Þórunni í Kömbum, andalækni, sem fékk huldumanninn Friðrik „að handan“, til þess að losa Ólaf undan okinu, og veita honum tækifæri til þess að lifa heilbrigðu lífi (Halldór Laxness, 1997 [1937-1938]: 126). Ég vona frá innstu hjartarótum, á afar barnalegan og einlægan máta, að allir þeir einstaklingar sem hér hefur verið sagt frá – Jón Þorkelsson, Halldóra Jóhannesdóttir og allir hinir – hafi verið eins heppnir og Ólafur Káráson Ljósvíkingur og fengið frelsi undan oki sínu. Einnig óska ég móður

minni góðs gengis á batavegi sínum, og bið Friðrik huldumann að hafa augastað á henni. Læt ég þessi barnalegu, en einlægu orð, vera þau síðustu í mjög svo fullorðnislegri BA-ritgerð minni!

Heimildaskrá

- Baer, Hans og Merrill Singer. 1995. *Critical Medical Anthropology: Critical Approaches in the Health Social Sciences Series*. New York: Baywood Publishing Company, Inc.
- Casey, James. 1989. *The History of the Family: New Perspectives on the Past*. Worcester: Billing & Sons, Ltd.
- Csordas, Thomas J. 2003 [1999]. The Body's Career in Anthropology. Í Henrietta L. Moore (ritstj.), *Anthropological Theory Today* (bls. 172-206). Cambridge: Polity Press.
- Edwards, Jeanette og Marilyn Strathern. 2000. Including Our Own. Í J. Carsten (ritstj.), *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship* (bls. 149-166). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gísli Águst Gunnlaugsson. 1997. *Saga og samfélag: Þættir úr félagssögu 19. og 20. aldar*. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands og Sögufélag.
- Gísli Águst Gunnlaugsson. 1996. Fostering and Kinship in Nineteenth-Century Iceland. Í Lars-Göran Tedebrand (ritstj.), *Orphans and Foster-Children: A Historical and Cross-Cultural Perspective* (bls. 11-34). Umeå: Umeå University.
- Gleitman, Henry. 1999 [1981]. *Psychology*. 5. útgáfa. New York: W.W. Norton & Company.
- Halldór Laxness. 1997 [1937-1938]. *Heimsljós I*. Reykjavík: Vaka-Helgafell hf.
- Holy, Ladislav. 1996. *Anthropological Perspectives on Kinship*. London: Pluto Press.

Kleinman, Arthur. 1995. *Writing at the Margin: Discourse Between Anthropology and Medicine*. Berkeley: University of California Press.

Konrad, Monica. 1998. Ova Donation and Symbols of Substance: Some Variations on the Theme of Sex, Gender and the Partible Body. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4(4), 643-667.

Loustaunau, Martha O. og Elisa J. Sobo. 1997. *The Cultural Context of Health, Illness, and Medicine*. London: Bergin & Garvey.

Magnús Jónsson. MCMLVII. *Saga Íslendinga: Tímabilið 1871-1903, Landshöfðingjatímabilið, fyrri hluti: Þjóðmál-Atvinnuvegur*. 9. bindi. Reykjavík: Menntamálaráð og Þjóðvinafélagið.

Mörður Árnason (ritstj.). 2002. *Íslensk orðabók. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt*. Reykjavík: Edda.

Pjetur Guðmundsson. 1942-1954. *Annáll nítjándu aldar*. IV. bindi 1870-1883. Akureyri: Bókaútgáfan Edda og Árni Bjarnarson.

Roberts, Evan og fleiri. 2003. The North Atlantic Population Project: An Overview. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 2 (36), 80-88.

Sigurður Gylfi Magnússon. 1997. Kynjasögur á 19. og 20. öld? *Saga: Tímarit Sögufélags*, XXXV-1997, 135 -183.

Wiesner-Hanks, Merry E. 2001. *Gender in History: New Perspectives on the Past*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Þjóðskjalasafn Íslands. Manntal á Íslandi 1880. Vesturland.